

TIL TARAQQIYOTIDA LEKSIK QATLAMLARNING YANGILANISHI

Saidova Dildoraxon Otabek qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti,

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-kurs talabasi

saidovadildoraxon28@gmail.com

Turg'unpo'latov Diyorbek Ro'zamat o'g'li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili leksik tizimining dinamikasi va rivojlanish qonuniyatlari tahlil qilinadi. Muallif leksik qatlamlarning yangilanishini ijtimoiy, madaniy, texnologik va globallashtiruv omillari bilan bog'liq holda ko'rib chiqadi. Maqolada neologizmlar, arxaizmlar va o'zlashma so'zlarning tilda tutgan o'rni, yangi so'zlarning paydo bo'lish mexanizmlari va ularning normativlashish jarayonlari ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqot shu xulosaga asoslanadi: leksik yangilanish –tilning hayotiyligi va jamiyat bilan o'zaro munosabatining ko'zguvidir.

Kalit so'zlar: leksik qatlam, neologizm, arxaizm, o'zlashma, til taraqqiyoti, leksik yangilanish, globallashtiruv, nomlanish.

Аннотация. В данной статье анализируется динамика и закономерности развития лексической системы узбекского языка. Автор рассматривает обновление лексических слоев в связи с социальными, культурными, технологическими факторами и процессами глобализации. В статье научно анализируются роль неологизмов, архаизмов и заимствованных слов в языке, механизмы появления новых слов и процессы их нормализации. Исследование основывается на выводе о том, что лексическое обновление –это зеркало жизнеспособности языка и его взаимодействия с обществом.

Ключевые слова: лексический слой, неологизм, архаизм, заимствование, развитие языка, лексическое обновление, глобализация, номинация.

Abstract. This article analyzes the dynamics and development patterns of the lexical system of the Uzbek language. The author examines the renewal of lexical layers in connection with social, cultural, technological factors, and globalization. The article scientifically analyzes the role of neologisms, archaisms, and loanwords in the language, the mechanisms of new word formation, and the processes of their normalization. The research is based on the conclusion that lexical renewal is a reflection of the language's vitality and its interaction with society.

Keywords: lexical layer, neologism, archaism, loanword, language development, lexical renewal, globalization, nomination.

Kirish

Har qanday tirik til –muzlab qolmagan bir sistema. U jamiyat bilan birga nafas oladi, insonning yangi kashfiyotlari, yangi munosabatlari va yangi tafakkuri bilan birga o'sib, yangilanib boradi. Tilning bu xususiyati, ya'ni uning doimiy harakatchanligi, eng avvalo leksik sathda –so'zlar qatlamida o'z aksini topadi. Leksika –tilning tirik yuragi. U har kuni yangi so'zlarni qabul qiladi, eskilarini passiv zahiraga o'tkazadi yoki butunlay unutilishga tashlab ketadi. O'zbek tili tarixiga nazar soladigan bo'lsak, uning leksik fondining shakllanishi o'ta murakkab va ko'p qatlamli jarayon bo'lganini ko'ramiz. Qadimgi turkiy so'zlar, arabcha va forscha o'zlashmalar, rus tili va xalqaro terminologiya ta'siri –bularning barchasi bugungi o'zbek leksikasini o'ziga xos mozaikaga

aylantirgan. So'nggi o'n yilliklarda esa raqamli texnologiyalar, global kommunikatsiya va madaniyatlararo muloqot yangi leksik to'liqini vujudga keltirdi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, leksik yangilanish jarayonlarini o'rganish nafaqat tilshunoslik uchun, balki tarjimonlar, jurnalistlar, ta'lim mutaxassislari va til siyosatini ishlab chiquvchilar uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Maqolaning asosiy maqsadi – leksik qatlamlarning yangilanish mexanizmlarini aniqlash, yangi leksemalarning paydo bo'lish yo'llarini tahlil qilish va bu jarayonning ijtimoiy-madaniy shartlarini belgilashdan iborat.

Tilshunoslikda leksik qatlam deganda muayyan davr, manba yoki uslubiy xususiyat bo'yicha birlashgan so'zlar majmui tushuniladi. Bu tushuncha tilning lug'at boyligini vertikal va gorizontal kesimda tahlil qilish imkonini beradi. Akademik E. V. Serebrennikov ta'kidlaganidek, leksika bir hil massa emas, balki turli-tuman qatlamlardan iborat ko'p qavatli tuzilmadir. O'zbek tilshunosligida leksik qatlamlar odatda bir necha mezonlar asosida farqlanadi: kelib chiqishi (o'zlashma va o'z so'zlar), qo'llanish doirasi (umumiste'mol va maxsus leksika), faolligi (aktiv va passiv leksika), uslubiy bo'yog'i (kitobiy, so'zlashuv, jargon). Bu tasniflar bir-birini inkor etmaydi – aksincha, bitta so'z bir vaqtda bir necha qatlamga mansub bo'lishi mumkin. Masalan, "dastur" so'zi ham o'zlashma, ham umumiste'mol, ham aktiv leksikaga kiradi va bugungi kunda yangicha – texnologik ma'no qatlamini ham o'zlashtirib bormoqda. Leksik qatlamlarni o'rganish tilning tarixiy rivojlanishini kuzatishda ham muhim vosita hisoblanadi. Masalan, arabcha o'zlashmalarning katta qismi din, ilm, falsafa va adabiyot sohasiga oid bo'lib, o'rta asrlar O'rta Osiyosining intellektual hayotini aks ettiradi. Ruscha va xalqaro o'zlashmalar esa XIX – XX asrlar texnik taraqqiyoti va siyosiy o'zgarishlarning lingvistik izini ko'rsatadi. Neologizm – so'zning yangi leksema sifatida tilda paydo bo'lishi hodisasi. Tilshunoslikda neologizmlarning uch asosiy paydo bo'lish yo'li ko'rsatiladi: ichki usullar, o'zlashtirishlar va so'z shakllantirishning kombinatsiyalangan usullari. Ichki usullar deganda tildagi mavjud morfemalar va so'z yasash qoliplari asosida yangi so'zlar hosil qilish tushuniladi. O'zbek tilida bu jarayon anchagina faol kechmoqda: "-chi" qo'shimchasi yordamida "blogchi", "dizayner" so'zidan "-lik" bilan "dizaynerlik" kabi yangi so'zlar yasalmoqda.

Bu usulning ustunligi shundaki, yangi so'z o'zbek morfologiyasining ichki qonuniyatlariga mos keladi va ona tili sezgisi bilan qabul qilinadi. Semantik neologizm – mavjud so'zga yangi ma'no qo'shilishi orqali hosil bo'ladi. Masalan, "sichqoncha" so'zi avval faqat kichik sichqon ma'nosida ishlatilgan bo'lsa, bugun kompyuter qurilmasi ma'nosida ham iste'molda. "Bulut" so'zi raqamli texnologiyalar sohasida ma'lumotlarni saqlash tizimi ma'nosini oldi. Bu holat, tilshunoslikda "semantik kengayish" deyiladi va so'zning ichki resurslari hisobiga leksikaning boyishini ko'rsatadi. XXI asr boshlangan neologizmlarning katta qismi ingliz tilidan o'zlashtirildi yoki inglizcha so'zlardan yasaldi. "Startap", "frilans", "onlayn", "vebinar", "podkast" kabi so'zlar bugun o'zbek nutqida kun sayin ishlatilmoqda. Bu so'zlarning bir qismi hozircha imlo va talaffuz jihatidan qat'iy normaga ega emas, bu esa tilshunoslar oldida muhim vazifalarni qo'yimoqda. Leksik yangilanishning ikkinchi tomoni – so'zlarning iste'moldan chiqishi. Har qanday yangi so'z kirar ekan, biror so'z uning o'rnini bo'shatishi yoki passiflashishi mumkin. Bu tabiiy jarayon tilning o'z-o'zini tartibga solish mexanizmini tashkil qiladi. Arxaizmlar – ma'nosi zamonaviy so'z bilan almashtirilgan, ammo o'zi hali unutilmagan so'zlar. Masalan, "sarvari olam" (rahbar), "nozir" (vazir), "maktubguzor" (pochtalon) kabi so'zlar hozir adabiy tilda passiv holda saqlanadi – ularni badiiy asarlarda, tarixiy matnlarda uchratamiz, ammo kundalik nutqda ishlatmaymiz. Tarixiy o'tmishga murojaat qiladigan yozuvchilar uchun bu so'zlar badiiy stilizatsiya vositasi sifatida qimmatlidir. Tarixizmlar esa arxaizmlardan farq qiladi: ular ham iste'moldan chiqqan, lekin ular

ifodalagan narsa yoki tushuncha ham yo'qolgan. Masalan, "bek", "xon", "amaldor", "yasovul" kabi so'zlar o'z tarixi bilan birgalikda tilda muzey eksponati sifatida saqlanadi. Bu so'zlar tarix fanida, badiiy adabiyotda va lug'atshunoslikda o'z o'rnini saqlaydi. So'zlarning passiflashishi ham bir zumda emas, balki uzoq vaqt davomida sodir bo'ladi. Avval so'z kam ishlatila boshlaydi, keyin faqat ma'lum uslublarda saqlanadi, oxirida esa lug'atshunoslik materialiga aylanib qoladi. Bu jarayon tilning tarixiy xotirasini ko'rsatadi –o'tgan davrlar leksikasi o'lik til emas, balki so'ngan cho'g' kabi tilda yashashda davom etadi. O'zbek tilining leksik tarixi asosan o'zlashmalar tarixi. Tilimizda arabcha, forsha, mo'g'ulcha, ruscha va inglizcha o'zlashmalar alohida qatlamlarni tashkil qiladi. Har bir o'zlashma to'lqini o'z davri va o'z siyosiy-madaniy kontekstiga ega. Bugungi kunda ingliz tili ta'sirida yuzaga kelayotgan o'zlashmalar boshqa o'zlashmalardan farqli ravishda juda tez tarqaladi.

Internet va ijtimoiy tarmoqlar bu jarayonni misli ko'rilmagan tezlikka olib chiqdi. Bir so'z kecha ingliz tilida paydo bo'lib, bugun o'zbek ijtimoiy tarmoqlarida keng qo'llanilishi mumkin. Bu holat tilga innovatsion o'zgarishlar olib keladi, ammo shu bilan birga normativlashtirish muammolarini ham kuchaytiradi. Til taraqqiyotini kuzatish uchun ijtimoiy tarmoqlardagi nutq o'ziga xos laboratoriyaga aylanib bormoqda. "Strim", "layk", "sheyring", "kontent" kabi so'zlar avval internet nutqida paydo bo'ldi, keyin ommaviy axborot vositalariga o'tdi va endi rasmiy nutqda ham uchramoqda. Tilshunoslik terminologiyasida bu holat "nutqiy o'zlashma" deyiladi va uning normativlashish manziliga hali yetib kelishi zarur. O'zbek Davlat tilini rivojlantirish departamenti va Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti olimlari bu masalaga alohida e'tibor qaratmoqda. O'zlashmalarni o'zbek tiliga moslashtirishda, ekvivalent o'zbek so'zlarini topishda va terminologik lug'atlarni tuzishda katta ish olib borilmoqda. Bu sa'y-harakatlar tilning o'z o'zligini saqlab qolishiga xizmat qiladi. Til o'zgarishi hech qachon o'z-o'zicha sodir bo'lmaydi. Uning ortida doim ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy yoki madaniy sabab turadi.

O'zbek tilining so'nggi yarim asrlik leksik tarixi buning yaqqol dalilidir. Mustaqillik davri o'zbek tiliga yangi milliy o'z-o'zini anglay boshlagan jamiyat nutqini olib kirdi. So'zlar nafaqat narsa-buyumni, balki qadriyatlar, mentalitet va dunyoqarashni ham ifodalaydi. Iqtisodiy o'zgarishlar ham leksik yangilanishning asosiy dvigatelidir. Bozor iqtisodiyotiga o'tish "tadbirkor", "investor", "aksiya", "dividend", "franchayzing" kabi so'zlarni faol leksikaga kiritdi. Bugungi iqtisodiy munosabatlar lug'at boyligini yangilamasdan amalga oshmaydi, chunki har bir yangi munosabat yangi atamasiz ifodalab bo'lmaydi. Madaniy globallashuv ham kuchli ta'sir o'tkazmoqda. K-pop, anime, g'arb kino madaniyati orqali kirgan so'zlar yoshlar leksikonini boyitdi. "Meme", "trend", "fanboy", "cosplay" kabi so'zlar avvalo yoshlar nutqida o'rin topdi, keyin ommaviy ma'lumot vositalari orqali keng tarqaldi. Bu jarayon "yoshlik leksikasi" kabi yangi tadqiqot yo'nalishini vujudga keltirmoqda. Shunday qilib, leksik yangilanish –oddiy so'zlar almashinuvi emas, balki jamiyat hayotining lingvistik proyeksiyasidir. Har bir yangi so'z o'z davrining belgisi, har bir eskirgan so'z esa o'tgan zamonning yodig'idir.

Xulosa

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, til taraqqiyotida leksik qatlamlarning yangilanishi –bu bir martalik hodisa emas, balki uzluksiz davom etuvchi dinamik jarayondir. Ushbu jarayon tilning ichki resurslari (so'z yasash, semantik kengayish) va tashqi ta'sirlar (o'zlashmalar, globallashuv) bir-birini to'ldiruvchi ikki qanot sifatida amalga oshadi. O'zbek tili o'z tarixida ko'plab leksik to'lqinlarni boshdan kechirgan va ularning har biri tilni boyitib, yangilab kelgan. Bugungi raqamli asrning leksik to'lqini ham tarixdagi eng kuchli to'lqinlardan biri bo'lib, u til normalariga, leksikografiyaga va til ta'limiga jiddiy talablar qo'ymoqda. Tilni puxta o'rganish, uning yangilanish qonuniyatlarini kuzatish va to'g'ri til siyosatini yuritish –bu zamonaviy tilshunoslik oldidagi eng

ustuvor vazifadir. Shu bilan birga, til o'zining milliy o'zligini, o'ziga xos uslubiy rang-barangligini saqlab, yangi so'zlarni ehtiyotkorlik bilan qabul qilishi lozim. Til zanjiri uzilmasin –uning har bir halqasi ham o'tgan zamonnini, ham kelajakni bog'lab tursin. Xulosa qilib aytganda, leksik yangilanish –tilning kasalligi emas, uning salomatligi belgisidir. Yangilanayotgan til –hayotda qolayotgan tildir.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Shomaqsudov A., Shoabdurahmonov Sh., Hamidov M., Qo'ng'urov R. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983.
2. Nematov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. –Toshkent: O'qituvchi, 1995.
3. Mamatov A., Xolmatova M. Hozirgi o'zbek adabiy tilida neologizmlar. –Toshkent: Fan, 2014.
4. Yo'ldoshev M. So'z ma'nosi va uning o'zgarishi. –Toshkent: Muharrir, 2018.
5. Serebrennikov B.A. Obshchee yazykoznaniye. –Moskva: Nauka, 1970.
6. Crystal D. Language and the Internet. –Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
7. Trudgill P. Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society. –London: Penguin Books, 2000.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati (5 tomlik). –Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006—2008.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi "Davlat tilini rivojlantirish konsepsiyasi" to'g'risidagi Farmoni. –Toshkent, 2020.